

७. भक्तियोगाचें श्रेष्ठत्व

स्वच्छंदोपात्तदेहाय विमलज्ञानमूर्तये ।

दासमानसहंसाय ज्ञानराजाय ते नमः ॥

१.

ईश्वरप्राप्ति हे जीवाचे अंतिम ध्येय असून, ती ज्या उपायांनी करून घेता येते, त्या उपायाला 'योग' असे म्हणतात. 'योग' शब्दाच्या व्याख्येविषयी पुष्कळ विवाद आहेत. 'योग' हा शब्द कर्मयोगासच लागू पडतो, असे कित्येक म्हणतात; पण या व्याख्येने, 'ज्ञानयोग' शब्दातील "योग" शब्दाचे अर्थाचा निर्वाह लागत नाही व

“समाधावचलाबुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि”

“समत्वं योग उच्यते”

“इहैव तैर्जितः सर्गे येषां साम्ये स्थितं मनः ।

निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः॥”

इत्यादि वाक्यांवरून ब्रह्माचे ठिकाणी वृत्ति राहणे म्हणजे "योग" असा 'योग' या शब्दाचा अर्थ सिद्ध होतो. ह्या साम्यरूपी ब्रह्माचे ठिकाणी विहितकर्मानुष्ठानसमर्पणद्वारा चित्तवृत्ति स्थिर करणे, तो कर्मयोग; विधिपूर्वक संन्यास घेऊन, शम - दम, वेदान्तश्रवणादि कर्मानुष्ठानद्वारा ब्रह्माचे ठिकाणी चित्तवृत्ति स्थिर करणे, तो ज्ञानयोग; व रामकृष्णादिकांच्या सगुण परमात्म्याचे ठिकाणी निःसीम प्रेमाने स्वभावानुसार घडेल ते कर्म अर्पण करून भगवन्नामसंकीर्तनादि करणे, तो भक्तियोग होय; असे गीता, भारत व भागवत इत्यादि ग्रंथांवरून सिद्ध होते. सारांश, 'योग' हा शब्द गौणत्वाने ईश्वर प्राप्तीच्या उपायालाहि लागतो.

२.

याप्रमाणे ईश्वरप्राप्तीकरिता कर्मयोग, ज्ञानयोग व भक्तियोग असे तीन उपाय सांगितले आहेत. यांच्या एकवाक्यतेविषयीहि बराच विवाद दिसून येतो.

कोणी म्हणतात की, हे तिन्ही मार्ग स्वतंत्र असून, अन्यनिरपेक्ष, स्वातंत्र्याने ईश्वरप्राप्ति करून देण्यास समर्थ आहेत. कोणी म्हणतात की, ज्ञाननिष्ठा ही अंतिम निष्ठा असून, भक्तिनिष्ठा व कर्मयोगनिष्ठा ह्या तिचे पूर्वांग आहेत. कोणी

ह्याच सहा की, भक्तिनिष्ठा अंतिम असून, ज्ञाननिष्ठा व कर्मनिष्ठा ह्या तिचे पूर्वांग आहेत. कोणी म्हणतात की, कर्मनिष्ठा अंतिम असून ज्ञाननिष्ठा व भक्तिनिष्ठा तिला सहकारी आहेत. असा विवाद उत्पन्न होण्याची पुष्कळ कारणे आहेत. पैकी निरंकुश तर्क, स्वतंत्र ग्रंथावलोकनाने आपल्या बुद्धिनुसार काढलेला सिद्धान्त व स्वभावानुरूप विशिष्ट उद्देश ही तीन मुख्य कारणे आहेत. एकवाक्यता करताना तर्काची अपेक्षा नसतेच असे नाही. तेथे तो सहकारी असतो, मुख्य नसतो.

३.

एखाद्या गावाला प्रथमच जाणाऱ्या मनुष्याला त्या गावाला कोणकोणते रस्ते जातात, सर्व रस्ते स्वतंत्र आहेत किंवा मध्येच एखादा रस्ता दुसऱ्या रस्त्यात मिळून, एकच रस्ता शेवटी त्या गावाला जातो; वगैरे गोष्टींचा निर्णय करणे जसे शक्य नसते; त्याला त्या गावाला जाऊन आलेल्या गृहस्थाच्या अनुभवाचाच आश्रय करणे भाग पडते; त्याप्रमाणे ईश्वरप्राप्ति कोणत्या मार्गांनी होईल, ईश्वरप्राप्तीचे मार्ग किती आहेत, सर्व स्वतंत्र आहेत किंवा एकच मार्ग ईश्वरप्राप्ति करून देणारा असून बाकीचे सहकारी आहेत, वगैरे गोष्टींचा निकाल साधकाला करता येणे शक्य नाही. त्याला ईश्वरस्वरूपाला प्राप्त झालेल्या संतांचे वचनांचा किंवा शास्त्रांचा विचार केला पाहिजे, म्हणून वचन, अनुभव व युक्ति यांच्या आधारे एकवाक्यता करावी, अशी शांकरवेदान्तमर्यादा आहे.

४.

विरोध प्राप्त झाला असता एकवाक्यतेची आवश्यकता असते; पण विरोध निरनिराळ्या प्रकारचा असल्यामुळे एकवाक्यतेचे स्वरूपहि बदलते. विरोध दोन प्रकारचा असतो. एक वस्तुविषयक व दुसरा मार्गविषयक. वस्तुविषयक विरोध त्यातील एक पक्ष सत्य व दुसरा मिथ्या आहे, किंवा एक मुख्य व दुसरा गौण आहे, असे सिद्ध करून नाहीसा करावा लागतो. मार्गविषयक विरोध अधिकारीभेदाने व कालभेदाने वगैरे निवृत्त होतो.

५.

कर्मयोग, ज्ञानयोग व भक्तियोग यांचेविषयीचा वर जो विवाद दाखविला आहे, त्याची एकवाक्यता करण्याकरिता आपल्याला पुढील गोष्टींचा विचार केला

पाहिजे.

(१) ईश्वर प्राप्तीच्या मार्गाचे पूर्वांग व उत्तरांग असे भाग आहेत काय?

(२) प्रथमपासून शेवटपर्यंत एकच निष्ठा ठेवून ईश्वरप्राप्ति करून देणारा असा यांपैकी कोणी मार्ग आहे काय?

(३) या तीन निष्ठा भिन्न भिन्न आहेत काय? प्रथम आपण तिसऱ्या मुद्याचा विचार करू.

६.

“योगास्त्रयो मया प्रोक्ता” (भाग. ११-२०-६)

या श्लोकात कर्मयोग, ज्ञानयोग व भक्तियोग असे मोक्षार्थ तीन उपाय आहेत, असे भगवंतांनी उद्धवाला सांगितले आहे.

“लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा”

या गीताश्लोकात भगवंतांनी दोन निष्ठांचा उल्लेख केला आहे. भारतातील शांतिपर्वान्तर्गत जनकसुलभा संवादात -

“सांख्ये ज्ञाने च योगे च महीपाल विधौ तथा । त्रिविधे मोक्षधर्मेऽस्मिन्”

अशी त्रिविध निष्ठा सांगितली आहे. याप्रमाणे मोक्षार्थ निरनिराळ्या निष्ठा सांगितलेल्या दिसतात. गीतेतील

“लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा”

या श्लोकात जरी दोनच निष्ठांचा उल्लेख असला तरी गीतेत तिसऱ्या भक्तिनिष्ठेचाहि उल्लेख केलेला आहे, कारण कोणताहि भिन्नपणा व्यावृत्तीने होत असतो.

गाय व घोडा यांची जनावर दृष्टीने एकच जात असली तरी परस्परांचे ठिकाणी परस्परांना परस्परांहून भिन्नपणाने दाखवून देणारे कांही असाधारण धर्म असतात. त्या धर्माच्या योगाने परस्परांची व्यावृत्ति होते.

“यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबंधनः।

तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसंगः समाचर ॥”

या श्लोकात कर्तृबुद्धि व फलाशा सोडून यज्ञपुरुषाकरिता कर्म कर असे सांगून

-

“मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा ।”

(२४)..... श्री बाबाजीमहाराज पंडित : विविध

“सर्वकर्मण्यपि सदा कुर्वाणो मद्व्यपाश्रयः ॥”

इत्यादि श्लोकात भगवंतांनी आपल्या सगुण स्वरूपाचे ठिकाणी सर्व कर्म समर्पण करण्यास सांगितले आहे. पुनः “अनन्याश्चित्तयन्तो माम्” इत्यादि श्लोक स्पष्ट भक्तिविधायक आहेतच.

७.

कर्मयोगनिष्ठा हीच भक्तिनिष्ठा होय; भक्तिनिष्ठा म्हणून कर्मनिष्ठेहून स्वतंत्र कोणी निष्ठा नाही, असे कित्येक म्हणतात, पण हे त्यांचे म्हणणे निराधार आहे. निष्ठेच्या भिन्नपणाला, लक्षण व गति ह्या दोन गोष्टी कारण आहेत. भिन्न भिन्न निष्ठेत भिन्न भिन्न लक्षण व गति आढळून येते; म्हणून त्या परस्पराहून भिन्न आहेत, असे आम्ही म्हणतो.

(१) कर्मयोगनिष्ठेत विहित कर्म जाणून व निषिद्ध गाळून विहित कर्माचाच सद्ब्रह्माचे ठिकाणी विनियोग करावा लागतो; पण भक्तिनिष्ठेत “कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा” इत्यादि श्लोकात सांगितल्याप्रमाणे सर्व कर्म रामकृष्णादि सगुण ब्रह्माचे ठिकाणी अर्पण होतात.

(२) कर्मयोग्याला पुनरावृत्ति टाळण्याकरिता शुक्लपक्षादिक काळाची अपेक्षा असते व अशा शुभकाली मेलेला कर्मयोगी ब्रह्मलोकात जाऊन ब्रह्मदेवाबरोबर मुक्त होतो किंवा ज्ञाननिष्ठेने इहलोकीच त्याला मुक्त होता येते; पण भक्ताला पुनरावृत्ति टाळण्याकरिता काळाची अपेक्षा कोठे सांगितली नाही व त्याला सांख्यज्ञाननिष्ठेचीहि अपेक्षा सांगितली नाही.

(३) “योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना ।

श्रद्धावान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ॥”

या श्लोकात सर्व योग्यांमध्ये भक्ताला युक्ततम असे ठरविले आहे, तसे कर्मयोग्याला किंवा ज्ञानयोग्याला कोठेहि ठरविले नाही.

(४) भक्तिनिष्ठेत “मन्मना” “मत्परायण” “अनन्यचेताः” इत्यादि शब्दांनी भगवंताविषयी एकविधभाव व

“सततं कीर्तयन्तो मां” “अन्यन्याश्चित्तयन्तः” “नमस्यन्तश्च मां भक्त्या”

इत्यादि शब्दांनी भगवंताचे नामस्मरण करणे वगैरे कर्मनिष्ठेहून स्वतंत्र धर्म सांगितले आहेत.

या चार कारणांमुळे कर्मयोगनिष्ठेहून भक्तिनिष्ठा पृथक् करून कर्मयोग, ज्ञानयोग, भक्तियोग अशा तीन पृथक् निष्ठा गीतेतहि सांगितल्या आहेत, असे आमचे मत आहे.

८.

भारतातील शांतिपर्वांतर्गत नारायणीय धर्माचा विचार केला असताहि नारायणीय धर्मात वरील तीन निष्ठांचा उल्लेख सांपडतो व त्याच्याच आधारे गीतेतहि तीन निष्ठा सांगितल्या आहेत, असे सिद्ध होते; कारण गीतेत तिसऱ्या अध्यायामध्ये प्रवृत्तिधर्माचा उपन्यास करून फलाशा व संग सोडून परमेश्वरप्रीत्यर्थ त्या धर्माचे अनुष्ठान केले असता तो पुनरावृत्ति टाळतो, असे जसे म्हटले आहे, तसेच नारदनारायणसंवादभूत नारायणीयधर्म निरूपण करतानाहि शांतिपर्वातील ३४० व्या अध्यायात वरील प्रवृत्तिधर्माचा उपन्यास करून त्या धर्माच्या निष्काम अनुष्ठानाने ज्ञानद्वारा मुक्ति होते, असे महाभारतकारांनी सांगितले आहे व प्रजापति या प्रवृत्तिधर्माच्या अनुष्ठानाने भगवंताचे यजन करतात असा उल्लेख केला आहे. पण अशा प्रकारचा प्रवृत्तिधर्मच भक्तियोगाचे स्वरूप होय, असे मात्र महाभारतकारांचे मत नाही, हे पुढील कारणांवरून दिसून येईल.

(१) महाभारतकारांनी “एवमेष महान् धर्मः” (३४६-११) या श्लोकात प्रवृत्तिधर्माचा उल्लेख करून “यतीनां चापि यो धर्मः” (३४८-५३) या श्लोकात ज्ञानयोगाचा उल्लेख केला आहे व “ततस्तद्भाविता नित्यं यजे वैकुण्ठमव्ययम्” या श्लोकात भक्तियोग सांगितला आहे. त्यातील एकान्तधर्म हा भक्तियोग आहे.

(२) “एवमेष महान् धर्मः” या श्लोकाने सांगितलेला धर्म व “यतीनां चापि यो धर्मः” या श्लोकात सांगितलेला धर्म हे दोन्हीहि धर्म जसे परस्परांहून भिन्न आहेत, तसाच एकान्तधर्महि या दोन धर्मांहून निराळा आहे. कारण वरील दोन धर्म गीतेत संक्षेपाने सांगितले आहेत, असे म्हटले असून एकान्तधर्माविषयी तसा उल्लेख नाही.

(३) अध्याय ३४४ व ३४८ यांमध्ये गतीचा विचार करताना - “तेभ्यो विशिष्टां जानामि गतिमेकान्तिनां नृणाम् ।” (३४८-६)

इत्यादि श्लोकाने, कर्मयोगी व ज्ञानयोगी या दोघांपेक्षाहि एकान्तधर्मियाला श्रेष्ठ गति होते, असे सांगितले आहे.

३

लेखसंग्रह(४) कर्मयोगाचे अनुष्ठान करणाऱ्या ऋषींना, “तुम्ही माझे एकान्तभक्त नसल्यामुळे माझे दर्शन तुम्हांला होणे शक्य नाही;” असे सांगून एकान्तभावाने भगवंताचे यजन करणाऱ्या उपरीचर राजाला भगवंतांनी दर्शन दिले व त्याचप्रमाणे एकान्त भक्त अशा नारदालाहि दर्शन दिले, असा उल्लेख आहे.

(५) उपरीचर राजाला शाप झाल्यामुळे जेव्हा तो पाताळात गेला तेव्हा तेथून त्याचा भगवन्नामानेच उद्धार झाला. नारदांनाहि श्वेतद्वीपामध्ये गेल्यानंतर भगवंताच्या दर्शनाकरिता भगवन्नामाचा जप व स्तुति करावी लागली. भगवान् व्यासहि क्षीरसमुद्राचे तटी जाऊन नामजप करीत असतात, असे “जगौ परमकं जप्यं नारायणमुदीरयन्”

या श्लोकामध्ये सांगितले आहे.

“सर्वाश्रमाभिगमनं सर्वतीर्थावगाहनम्।

न तथा फलदं सौते नारायणकथा यथा ॥” (३४३-२)

इत्यादि श्लोकामध्ये भगवत्कथेचे माहात्म्य सांगितले आहे. याप्रमाणे उपरीचर, भगवान् व्यास, भगवान् नारद इत्यादि एकान्त भक्तांच्या ठिकाणी भगवन्नामस्मरण, भगवत्कथाश्रवणकीर्तनादिकांचे प्राधान्य होते, असे दाखविले आहे.

सारांश, पृथक् पृथक् लक्षणांवरून व गतीवरून कर्मयोग व भक्तियोग एक नसून ह्या दोन भिन्न निष्ठा आहेत आणि ज्ञानयोगाला धरून भागवतात सांगितलेल्या मोक्षार्थ तीन निष्ठाच कोठेहि आपल्याला दृष्टीस पडतील; म्हणून महाभारताचे आधारेहि गीतेत तीन निष्ठा प्रतिपादिलेल्या आहेत, हे सिद्ध होते.

९.

याप्रमाणे कर्मयोग, ज्ञानयोग व भक्तियोग अशा तीन निष्ठा आहेत, पण यांचा परस्पर कांहीच संबंध नाही, असे मात्र म्हणता येत नाही. भगवान् नारद श्वेतद्वीपाहून परमात्म्याचे दर्शन घेऊन परत आल्यावर “तेन मे कथितः कृत्स्नः धर्मः क्षेत्रज्ञसंज्ञितः।”

त्या परमात्म्यांनी संपूर्ण क्षेत्रधर्म मला सांगितला, असे त्यांनी नारायणाला सांगितले. तेव्हा कर्मयोग, ज्ञानयोग व भक्तियोग हे तिन्ही मिळून एक क्षेत्रधर्म होतो,

असे अनुमान निघते; पण परस्पर निरपेक्ष अशा ह्या मोक्षार्थ तीन वाटा आहेत, असे म्हणता येत नाही, कारण

“एवमेकं सांख्ययोगं वेदारण्यकमेव च ॥

परस्परान्गान्येतानि पांचरात्रं च कथ्यते ।” (३४८-८१-८२)

या श्लोकात कर्मयोग, ज्ञानयोग, भक्तियोग ही परस्परांची अंगे आहेत व ही तीन अंगे मिळून एक एकान्तधर्म होतो असे म्हटले आहे. तेव्हा क्षेत्रधर्म म्हणजे एकान्त धर्म किंवा भक्तियोग असून विहितकर्मसमर्पणरूप कर्मयोगनिष्ठा; निःसीम प्रेमपूर्वक सर्वकर्मसमर्पणरूप भक्तियोगनिष्ठा व व्यापक निस्सीम प्रेमपूर्वक सर्वकर्मसमर्पणरूप एकान्तनिष्ठा, असा तो त्रिनिष्ठात्मक आहे, असे म्हणावे लागते.

१०.

गीतेचा विचार केला असताही वरील त्रिनिष्ठात्मक भक्तिधर्म गीतेत सांगितला आहे, असे दिसते. कारण प्रथम सहा अध्यायात कर्मयोग व ज्ञानयोग यांचे वर्णन करून

“योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना ।

श्रद्धावान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ॥”

या श्लोकाने परमेश्वराशी पूर्ण ऐक्य होण्याकरिता सर्व योगमार्गाना भक्तीची आवश्यकता आहे, असे दाखविले आहे. अठराव्या अध्यायात ४५ श्लोकापर्यंत कर्मयोगाचे वर्णन करून व कर्मयोग्याला विहित कर्मानुष्ठानाची आवश्यकता आहे, असे दाखवून -

“स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥”

या श्लोकाने भागवतधर्मातील विहितकर्मानुष्ठान समर्पणरूप कर्मयोगनिष्ठेचा उल्लेख केला आहे. पुढे ५३ श्लोकांपर्यंत भगवद्ध्यानरूप भक्तिनिष्ठेचा उल्लेख करून ५५ श्लोकांपर्यंत व्यापकपराभक्तिनिष्ठेचा उल्लेख केला आहे.

११.

याप्रमाणे या एकान्त किंवा क्षेत्रधर्मात वरील तीन निष्ठांचा समुच्चय असला, तरी लक्षणभेदामुळे व अनुष्ठेय कर्तव्याच्या दृष्टीने तेवढ्यापुरता त्यांचा भेद आहे.

“मुक्तानां तु गतिर्ब्रह्मन् क्षेत्रज्ञ इति कल्पिता ।

संक्षेपान्निरूपणश्चैव निर्गुणश्चैव कथ्यते ॥”

मुक्तपुरुष क्षेत्रज्ञात मिळतात. तो क्षेत्रज्ञ सगुण व निर्गुण असा दोन प्रकारचा आहे, तो ज्ञानयोगाने प्राप्य आहे, असे नारायणीयधर्मात सांगितले आहे. तेव्हा क्षेत्रज्ञप्राप्तीच्या वेळची निष्ठा ज्ञानयोगच होऊ शकते, असे या श्लोकावरून सिद्ध होते. पुण्यपापविरहित झालेले पुरुष प्रथम आदित्यात जातात, तेथून अनिरुद्धाचे ठिकाणी, तेथून प्रद्युम्नात व तेथून संकर्षणात येऊन त्रिगुणातीत होतात आणि पुढे सांख्ययोग्याबरोबर निर्गुण क्षेत्रज्ञाला प्राप्त होतात (भा.शां.प.अ. ३४४-१३-१८)

“ये तु दग्धेन्धना लोके पुण्यपापविवर्जिताः ।

तेषां त्वयाभिनिर्दिष्टा पारंपर्यागता गतिः ॥” (३४८-२)

पुण्यपापविरहित झालेले पुरुष परंपरेने (ज्ञाननिष्ठा द्वारा) क्षेत्रज्ञ परमात्म्याला प्राप्त होतात, असे भारतात म्हटले आहे. या गतिविचारावरून कर्मयोगियाला कर्मयोगानेच साक्षात् भगवत्प्राप्ति होते, असे म्हणता येत नाही. त्यांना ज्ञानयोगाचा आश्रय करावाच लागतो; म्हणून येथे कर्मयोग ज्ञानाचे पूर्वागच ठरते. या गतीचा क्रम असा आहे की, प्रथम निष्काम विहित कर्मानुष्ठानाने पुरुष पापपुण्यविरहित होतो (गी. अ. २-५०) व नंतर ज्ञानयोगनिष्ठेने निर्गुण क्षेत्रज्ञस्वरूपाला प्राप्त होतो. पण क्षेत्रज्ञ परमात्मा सगुण व निर्गुण असा दोन प्रकारचा असल्यामुळे सगुण क्षेत्रज्ञ परमात्म्याशी तादात्म्य करण्याकरिता त्याला नंतर एकान्तभक्ति करावी लागते. (गी.अ.१८-५४-५५)

“सर्वावासं वासुदेवं क्षेत्रज्ञं विद्धि तत्त्वतः ।

समाहितमनस्काश्च नियताः संयतेन्द्रियाः ॥”

एकान्तभावोपगता वासुदेवं विशन्ति ते ।” (भा.शां.प.अ. ३४४-१८-१९)

सर्वांना आधार असलेला क्षेत्रज्ञ परमात्मा वासुदेव होय. एकान्तभावाला प्राप्त झालेले समाहित चेतसाचे पुरुष या वासुदेवाला प्राप्त होतात. या वासुदेवाला सात्वत परमात्मा म्हणतात. सात्वत ज्ञानयोगाने हा परमात्मा प्राप्य असल्यामुळे त्याला सात्वत म्हणतात, असे

“सात्वतज्ञानदृष्टोऽर्हः सत्वतामिति सात्वतः ।” (भा.शां.प.अ. ३४२-७८)

या श्लोकात म्हटले आहे. क्षेत्रज्ञ परमात्मा सगुण व निर्गुण असा उभयविध असून तो ज्ञानयोगाने प्राप्य आहे. सांख्यज्ञानयोगाने निर्गुण क्षेत्रज्ञ परमात्मा प्राप्य असून सात्वत ज्ञानयोगाने (किंवा भक्तियोगाने) सगुण क्षेत्रज्ञ परमात्मा जो वासुदेव तो प्राप्य आहे, असे भारतावरून दिसत असल्यामुळे सांख्य ज्ञानयोग किंवा निर्गुण ज्ञानयोग व सात्वत ज्ञानयोग किंवा सगुण भक्तियोग असे दोन प्रकारचे ज्ञानयोग आहेत, असे सिद्ध होते. तेव्हा क्षेत्रज्ञप्राप्तीच्या वेळी दोन ज्ञानयोग राहू शकतात. कोणाचे ठिकाणी सांख्यज्ञानयोगनिष्ठा राहिल व एकान्तनिष्ठेत या दोन्ही निष्ठांचा समुच्चय असल्यामुळे ही एकान्तनिष्ठा पराभक्तिनिष्ठा होय. ही वस्तुस्वरूप राहते, साधनस्वरूप राहत नाही. हिलाच ज्ञानेश्वर महाराजांनी

“पैं गा आमुचिया सहजस्थिति । भक्ति नाम”

असे म्हटले आहे. या ठिकाणी ‘निष्ठा’ शब्द लावणे गौण आहे. ज्याप्रमाणे माडीवर चढताना वरील शेवटची पायरी माडीच्या पृष्ठभागाशी समान असते म्हणून तिला पायरी म्हणणे योग्य होत नाही, कारण यापुढे चढावयाचे नसते, तरी पण खालील पायऱ्याच्या दृष्टीने आपण तिचा पायरी या नांवाने निर्देश करतो, त्याप्रमाणेच या परानिष्ठेच्या ठिकाणी “निष्ठा” शब्द पूर्वागभूत निष्ठेच्या अपेक्षेने वापरला आहे.

१२.

सारांश, या उभयविध क्षेत्रज्ञस्वरूप- परानिष्ठेवर आरुढ होण्याकरिता नारायणांनी नारदांना जो क्षेत्रज्ञधर्म सांगितला किंवा भगवंतांनी अर्जुनाला जो गीताधर्म सांगितला त्यातील निष्ठांचा पुढे दिल्याप्रमाणे क्रम आहे. प्रथम कर्मयोगनिष्ठेचा अवलंब केला पाहिजे. ती कर्मयोगनिष्ठा दोन प्रकारची आहे.

“अतः पुम्भिर्द्विजश्रेष्ठा वर्णाश्रमविभागशः ।

स्वनुष्ठितस्य धर्मस्य संसिद्धिर्हरितोषणम् ॥” भाग.प्र.स्कं. अ. २-१३

या श्लोकात सांगितल्याप्रमाणे किंवा

“मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा” गी.अ.३ श्लो. ३०

या श्लोकात सांगितल्याप्रमाणे सगुण वासुदेवाच्या ठिकाणी कर्म समर्पण करणे, ही पहिली पायरी सगुणभक्तियुक्त कर्मयोगनिष्ठा होय.

५

“देवाभावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः ।

परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ” ॥ गी.अ.३-११

या श्लोकात सांगितल्याप्रमाणे किंवा

“एवमेष महान् धर्मः स ते पूर्व नृपोत्तम ।

आवाभ्यां पूज्यते सो हि दैवे पित्र्ये च कल्प्यते”

इत्यादि भारतातील श्लोकात सांगितल्याप्रमाणे यज्ञपुरुषाचे ठिकाणी विहितकर्म समर्पण करणे, ही दुसरी कर्मयोगनिष्ठा होय.

“बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते”

इत्यादि श्लोकावरून सुकृत - दुष्कृत जळून जाणे व पुढे त्यामुळे चित्त शुद्ध होणे, हेच कर्मयोगाचे फल आहे असे दिसते. सुकृतामुळे सद्वासना व स्वर्गादिफले प्राप्त होत असून दुष्कृतामुळे असद्वासना व नरकादि भोग प्राप्त होतात. कर्मयोगाने सुकृत-दुष्कृत दोन्ही जळून जात असल्यामुळे सदसद्वासना नाहीशा होऊन पुढे परमात्मप्राप्तीची इच्छा, विवेक, वैराग्यादि उत्पन्न होतात. हाच परमात्मानुग्रह होय. येथे अनुष्ठेय कर्तव्याच्या दृष्टीने कर्मयोगाची अवधि संपते.

“तावत्कर्माणि कुर्वीत न निर्विद्येत यावता ।

मत्कथाश्रवणादौ वा श्रद्धा यावन्न जायते ॥” भा. स्कं. ११-२०-९

जोपर्यंत तीव्र वैराग्य किंवा भगवत्प्रेम होत नाही तोपर्यंतच कर्म करावी असे भागवतात म्हटले आहे.

१३.

कर्मयोगानुष्ठानाने चित्त शुद्ध होऊन तीव्र वैराग्य किंवा भक्तिप्रेम उत्पन्न झाल्यावर अनुष्ठेय कर्तव्याच्या दृष्टीने ज्ञानयोगाची मर्यादा सुरू होते. हा ज्ञानयोग दोन प्रकारचा आहे, हे वर सांगितलेच आहे. त्यात सगुण भगवत्प्रेमाकरिता सगुण भगवंताच्या ठिकाणी जो कर्मानुष्ठान समर्पण करतो त्याचे ठिकाणी भगवत्प्रेम उत्पन्न होऊन तो भक्तियोगाचा अधिकारी होतो व निर्गुण ब्रह्मज्ञानाकरिता कर्मानुष्ठान करून ते यज्ञपुरुषाचे ठिकाणी किंवा सद्ब्रह्माचे ठिकाणी जो समर्पण करतो त्याचे ठिकाणी वैराग्य उत्पन्न होऊन तो सांख्य ज्ञानयोगाचा अधिकारी होतो, असे

“अस्मिन् लोके वर्तमानः स्वधर्मस्थोऽनघः शुचिः ।

ज्ञानं विशुद्धमाप्नोति मद्भक्तिं वा यदृच्छया” ॥ भा.स्कं. ११ अ. २०-११

श्रीसंत गुलाबरावमहाराज व नामनिष्ठा.....(३१)

या भागवतातील श्लोकावरून व नारायणीय गतिविचारावरून सिद्ध होते. म्हणून पहिला कर्मयोग सगुणज्ञानयोगाचे पूर्वांग असून दुसरा कर्मयोग सांख्यज्ञानयोगाचे पूर्वांग आहे, असे म्हणावे लागते. सांख्यज्ञानयोग विचारप्रधान असल्यामुळे व कोणत्याही ज्ञानयोगाचा अधिकार प्राप्त झाल्यानंतर

“तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः ।

गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥” गी.अ.५-१७

या श्लोकात सांगितल्याप्रमाणे किंवा

“अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।”

“सततं कीर्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः ।

नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते॥”

इत्यादि श्लोकात सांगितल्याप्रमाणे अनुष्ठेय कर्तव्याच्या दृष्टीने सांख्यज्ञानाच्या अधिकाऱ्याला पुढे आत्मानात्मविचारातच गढून राहावे लागते व अशा स्थितीत मन आत्मचिंतनात गढल्यामुळे ते इंद्रियांवर उत्तरोत्तर कमी येते; म्हणून सांख्ययोग्याकडून इंद्रियांनी होणारे कर्मानुष्ठान यथासांग घडू शकत नाही. गृहस्थाश्रमात राहून विहित कर्मलोप होणे योग्य नसल्यामुळे श्रुतींनी या मार्गात संन्यासाचा उपदेश केला आहे. सांख्यज्ञानयोगनिष्ठेत निर्गुण ब्रह्म आलंबन असते व ते कर्तृत्वादि सर्वधर्मविहीन आहे; म्हणून निर्गुण ब्रह्मचिंतन करणाऱ्याला ‘मला’ कर्तव्य आहे - म्हणजे मी कर्ता आहे’ ही बुद्धि घातक आहे, म्हणून सांख्यज्ञानयोगाच्या अधिकाऱ्याला संन्यास घ्यावा लागतो.

(१४)

सगुण ब्रह्म सर्वाला आधार असल्यामुळे सगुणभक्तीत कर्माचा विरोध येत नाही. आचार्यांनीही सगुण विद्येमध्ये संन्यास घेण्याची गरज नाही असे म्हटले आहे. भक्तीत कर्म करिताना सात्विक अहंकार असतो; पण हेहि कर्मानुष्ठान भक्तांचे ठिकाणी व्युत्थानदशेत दिसून येते. भगवत्प्रेमात तल्लीन असताना त्यांच्याकडूनहि कर्मानुष्ठान घडत नाही. असो. येथे सांगावयाचे ते इतकेच की सांख्यज्ञानयोगनिष्ठा किंवा सगुणभगवत्प्रेमनिष्ठा (सगुण ज्ञाननिष्ठा) ह्या दोन्हीहि कर्मयोगाच्या उत्तरनिष्ठा आहेत व कर्मयोग त्याची पूर्वनिष्ठा आहे. म्हणून

“निर्विण्णानां ज्ञानयोगो न्यासिनमिह कर्मसु ।

६

(३२)..... श्री बाबाजीमहाराज पंडित : विविध

केवळनिर्विण्णचित्तानां कर्मयोगस्तु कामिनाम् ॥७॥

यदृच्छया मत्कथादौ जातश्रद्धस्तु यः पुमान् ।

न निर्विण्णो नातिसक्तो भक्तियोगोऽस्य सिद्धिदः” ॥८॥

(भागवत स्कंध ११ अ. २० श्लो ७-८)

या भागवतातील श्लोकात सांगितल्याप्रमाणे तीव्र वैराग्य ज्याला उत्पन्न झाले आहे अशा अधिकाऱ्याने, ब्राह्मण असल्यास, संन्यास घेऊन सांख्यज्ञानयोगाने परमात्मप्राप्ति करून घ्यावी; ज्याच्या वासना क्षीण झाल्या नाहीत म्हणून ज्याला वैराग्य उत्पन्न झाले नाही अशा अधिकाऱ्यांनी कर्मयोगाचे अनुष्ठान करावे व ज्याच्या चित्तात परमात्मप्रेम उत्पन्न झाले आहे, पण थोडी विषयवासना आहे, अशा अधिकाऱ्याने भगवत्भक्तीचा आश्रय करावा. जीव अनादि व अनंत आहे व त्याचा कोणताही वर्तमान जन्म मागील जन्मात केलेल्या धर्माधर्मावर अवलंबून असून ते धर्माधर्म निरनिराळ्या जीवांचे निरनिराळे असतात. त्या धर्माधर्मानुसार झालेली वर्तमान जन्मातील योग्यताहि निरनिराळ्या जीवाच्या ठिकाणी निरनिराळी असते. त्यात विरक्त, अविरक्त, व मध्यम अशी त्रिविध परमार्थयोग्यता दिसून येते. त्यापैकी सुरवातीचा साधक कोणास म्हणावे हे समजत नाही. पण परमात्मप्राप्तीची ज्याला इच्छा उत्पन्न झाली आहे, पण सांख्यज्ञानयोगनिष्ठा व सगुणभक्तीनिष्ठा या वरच्या दर्जाच्या निष्ठांच्या अधिकार प्राप्तीकरितां लागणारे तीव्र वैराग्य किंवा सगुणभगवत्प्रेम ज्याच्या ठिकाणी उत्पन्न झाले नाही असा पुरुष सुरवातीचा साधक होय असे गृहीत धरल्यास तो कर्मयोगाचा अधिकारी ठरतो. या कर्मयोगाच्या द्विविधप्रकारांचे वर उल्लेख केलाच आहे. या दोन प्रकारांपैकी सगुणभगवत्प्रेमाकरिता केलेले कर्मयोगानुष्ठान विशेष श्रेयस्कर आहे. कारण यात जरी भगवंताविषयी उत्कट प्रेमा उत्पन्न झालेला नसला तरी थोडा प्रेमा असतोच व भगवत्प्रेम हीच भक्ति होय. म्हणून ही कर्मयोगनिष्ठा भक्तियुक्त असल्यामुळे हिला कोणी कर्ममिश्रा भक्तिनिष्ठा व कोणी गौण भक्तिनिष्ठा म्हणतात. कार्याचा परस्परांशी विरोध असतो पण त्यांच्या कारणाशी विरोध नसतो असा तर्कशास्त्राचा नियम आहे. क्षेत्रज्ञ परमात्मा हे कारणब्रह्म असून हिरण्यगर्भ परमात्मा हा (ज्याला नारायणीय धर्मात संकर्षण असे म्हटले आहे) कार्य ब्रह्म आहे. हा परमात्मा वैदिक कर्मस्वरूप आहे व कारण ब्रह्मसगुण क्षेत्रज्ञ परमात्मा हा

श्रीसंत गुलाबरावमहाराज व नामनिष्ठा.....(३३)

कर्माहून अलिप्त असून सर्व कर्मांला आधार आहे. सगुण भक्तियुक्त कर्मयोगात हा कारणब्रह्म सगुणक्षेत्रज्ञ परमात्मा आलंबन असून नुसत्या कर्मयोगात हिरण्यगर्भ परमात्मा आलंबन असतो; कारणब्रह्म अशा सगुण क्षेत्रज्ञाचा सर्व कर्मांशी अविरोध असल्यामुळे, तदालंबनयुक्त कर्मयोगात पापाची विशेष भीति नाही. पण कार्यब्रह्म हिरण्यगर्भाचा वैदिक कर्मांशी विरोध असल्यामुळे तदालंबनयुक्त कर्मयोगात विधिनिषेधाची विशेष खबरदारी घ्यावी लागते. म्हणून नुसत्या कर्मयोगापेक्षा म्हणजे ज्यात हिरण्यगर्भ आलंबन आहे अशा कर्मयोगापेक्षा सगुण भगवत्प्राप्ती करिता आचरलेला कर्मयोग, म्हणजे ज्यात कारण ब्रह्मसगुण परमात्मा आलंबन आहे असा कर्मयोग श्रेष्ठ आहे. दुसरे कारण असे की, प्रत्येक जीवाच्या प्रारब्धानुसार त्याच्या चित्तात सद् - असद्वासना उत्पन्न होतात; ह्या वासना प्रारब्धकर्माच्या जशा स्वाधीन आहेत, तशाच युगगतीच्याहि स्वाधीन आहेत.

“त्रेतायां द्वापरे चैव कलिजाश्च ससंशयः ।

तपस्विनः प्रशान्तश्च सत्त्वस्थाश्च कृतेयुगे ॥”

त्रेता, द्वापार, कलि या युगातील जीव उत्तरोत्तर जास्त संशयी असतात. कृतयुगातील जीव मात्र सत्त्वस्थ व निःसंशय असतात असे भारतात म्हटले आहे. “मंदासुमंदमतयो मंदभाग्याह्युपद्रुताः” इत्यादि कलिजनांचे वर्णन भागवत महात्म्यात दिले आहे. तेव्हा कलियुगात तीव्र वैराग्यवान पुरुष सापडणे दुर्मिळ व म्हणूनच कलियुगात सांख्ययोगाचे अनुष्ठान होऊ शकत नाही. या दृष्टीने पाहता कलीत भक्तीयोग किंवा कर्मयोगच श्रेयस्कर आहे, त्यांत भगवत्प्रेम उत्पन्न झाले असल्यास भक्तियोग व भगवत्प्रेम उत्पन्न झाले नसल्यास कर्मयोग हितावह आहे. कर्मयोगातील विहित कर्मांचे स्वरूप युगपरत्वे निरनिराळे असते, असे मनुस्मृतीत (१-८५) व भारतात (शांतीपर्व २५९-८) सांगितलेले आहे. सर्व पुराणांचे आलोचन केले असता, नामसंकीर्तन, भगवल्लीलाश्रवण, इत्यादि धर्म कलिजनाकरिता प्राधान्याने सांगितले आहेत. **विष्णुसहस्रनामभाष्यात व “विशेषानुग्रहश्च”** (ब्रह्मसूत्र ३/४/३८) या सूत्रावर टीका करिताना आचार्यांनीहि

“जपेनैव तु संसिध्येद् ब्राह्मणो नात्रसंशयः ।

कुर्यादन्यत्रवाकुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥”

इत्यादि श्लोकांच्या आधारे सर्व धर्मापेक्षा नामस्मरणाचे महत्त्व वर्णन केले

(३४)..... श्री बाबाजीमहाराज पंडित : विविध

आहे. म्हणून कलीत नामस्मरण हा मुख्य धर्म असून कर्मानुष्ठान गौण आहे. पण बळेच विहितकर्म सोडणे व नामस्मरणाच्या भरवंशावर निषिद्ध कर्म आचरणे हे नामापराध आहेत असे पद्मपुराणात सांगितले आहे. म्हणून भक्तियुक्त कर्मयोग्यांनी बळेच विहित कर्म सोडू नये, निषिद्धाचरण करू नये, पण नामस्मरण व भगवल्लीलाश्रवण या धर्मापेक्षा त्यांना जास्त महत्त्वहि देऊ नये.

(१५)

क्षेत्रज्ञ परमात्मा सगुण व निर्गुण अशा भेदाने दोन प्रकारचा आहे हे वर सांगितलेच आहे. या भेदाला धरून वरील तीन निष्ठांचा गीतेमध्ये सांगितलेल्या दोन निष्ठांमध्ये अंतर्भाव करिता येतो, म्हणजे दोन निष्ठा मानल्यासहि हरकत नाही.

“संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्नुमयोगतः”

या श्लोकान्वये कर्मयोग, संन्यासाचे पूर्वांग होऊन उत्तरांग सांख्यज्ञानयोग होतो, व पराभक्ति ही शेवटली सहजस्थिति होते. म्हणजे प्रथम कर्मयोग, नंतर सांख्ययोग व नंतर पराभक्ति असा हा ज्ञानमार्ग सिद्ध होतो. या तिन्ही पायऱ्यांमध्ये निर्गुणाचेच आलंबन प्रधान आहे. “मयि सर्वाणि कर्माणि”, “सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्व्यपाश्रयः” इत्यादि श्लोकांन्वयेरामकृष्णादि वाच्य सगुण ब्रह्माचे ठिकाणी सर्व कर्म समर्पण करून पुढे जसजसा भगवत्प्रेमा वाढत जाईल, तसतसा सगुणध्यानयोग सिद्ध होत जातो व या स्थितीत कर्तव्यानुसंधानपूर्वक कर्मे होत नाहीत. म्हणूनहि एका दृष्टीने संन्यासस्थिति आहे व ज्ञानयोग स्थितीहि आहे. कारण या स्थितीत सगुणक्षेत्रज्ञपरमात्म्याशी ऐक्य होते व पुढे पराभक्तीने ‘सर्वभूतेषु यः पश्येद्भगवद्भावमात्मनः’ या सर्वाभूती सगुण भगवंताची प्रतीति येऊ लागते. हा दुसरा भक्तियोग मार्ग होय. या मार्गात, पहिल्या पायरीत कर्म सुटत तर नाहीच, पण उलटी सर्व कर्मे परमेश्वरार्पण करावी लागतात. दुसऱ्या पायरीत, केव्हा कर्मे होतात, पण ती केलीच पाहिजेत अशा कर्तव्यबुद्धीने अनुसंधानपूर्वक होत नाहीत. शेवटच्या पराभक्तीच्या पायरीत, यथाप्रारब्ध कर्मे घडतच असतात. या भक्तिमार्गाला योगमार्ग या एकेरी नांवानेहि संबोधिता येते. ज्ञानमार्गात कर्मयोग, संन्यासयोग व पराभक्ति अशी सोपानपरंपरा असून भक्तिमार्गात कर्मयोग,

श्रीसंत गुलाबरावमहाराज व नामनिष्ठा,.....(३५)

भक्तियोग व पराभक्ति, अशी सोपानपरंपरा आहे. यावरून ज्या मार्गात मध्ये संन्यास घ्यावा लागतो, तो ज्ञानमार्ग; व ज्यात संन्यास घ्यावा लागत नाही तो योगमार्ग; असा भेद होतो. संन्यासाश्रम घेऊन; ज्ञाननिष्ठेतील शब्दानुविद्ध व दृश्यानुविद्ध या समाधिमार्गाने न जाता गृहस्थाश्रमी राहूनच पातंजल योगाने समाधि साधता येते; व पुढे समाधी दृढ होऊन, आत्म्याचे ठिकाणी दृढ चित्तवृत्ति राहू लागली म्हणजे यथाप्रारब्ध कर्म करण्यासहि हरकत नसते. या मार्गातहि शेवटपर्यंत आश्रमांतर करण्याची गरज नाही.

“नहि क्षत्रियवैश्ययोः परिव्राज्यप्रतिपत्तिरस्ति”

या नियमानुसार क्षत्रिय, वैश्य व कित्येक मध्यम विरक्त ब्राह्मण या मार्गाने जात असतात, असा उल्लेख आहे. (भा.शां.अ.२७६/६/७/८) हा योगमार्ग निर्गुणनिष्ठेतीलच एक भेद आहे. सारांश, ज्यात आश्रमांतर होते तो ज्ञानमार्ग होय; व ज्यात आश्रमांतर करावे लागत नाही तो योगधर्म होय. म्हणून गीतेत सांगितल्याप्रमाणे ज्ञाननिष्ठा व योगनिष्ठा असे दोन मोक्षार्थ मार्ग आहेत, असे म्हटले तरी हरकत नाही.

(१६)

वर सांगितल्याप्रमाणे ज्ञानमार्ग तीव्र शमादिषट्कसंपत्तिमान व निर्गुणब्रह्म जिज्ञासु अशा मुमुक्षूला साध्य असून तत्त्वतिरिक्तांना योगमार्ग हितावह आहे. त्यातहि ज्ञाननिष्ठांतर्गत पातंजल योगमार्ग क्लेशदायक आहे, असे भगवंतांनी “क्लेशोऽधिकतरस्तेषां” इत्यादि श्लोकात सांगितले आहे. भागवतातहि ‘प्राणायामादि’ पातंजल योगाने जाणारा पुरुष अक्षीणवासन असतो, असे भगवंतांनी मुचकुंदाला सांगितले आहे. म्हणून अविरक्त अशा कलियुगातील पुरुषांना पातंजल योगमार्गहि हितावह नाही, असे ‘योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनांतरात्मना’ इत्यादि श्लोकांनी गीतेत अर्जुनाला व एकादश स्कंधात उद्धवाला भगवंतांनी सांगितले असून श्रीज्ञानराज तुकारामादि संतांनीहि आपल्या अभंग वाणींनी सांगून ठेविले आहे; म्हणून परिशेषात, कलियुगातील साधकाकरिता भक्तिमार्गच हितावह ठरतो.

(१७)

८

(३६)..... श्री बाबाजीमहाराज पंडित : विविध

लेखसंग्रह इतर सर्व मार्गापेक्षा भक्तिमार्ग कसा श्रेष्ठ आहे, याचे थोडेसे वर्णन करू. अज्ञान, वासना, बुद्धिमांघ, प्रारब्धभोग ह्या चार गोष्टी, जीव मूळचा ब्रह्मस्वरूप असूनहि ‘मी ब्रह्मस्वरूप नाही’ अशी त्याची भावना करून देण्याला कारणीभूत आहेत. ‘ब्रह्म किंवा परमात्मा नाही’ व ‘मला त्याचा प्रत्यय नाही’ अशा अज्ञानाच्या दोन वृत्ती आहेत. ईश्वर आहे व त्याची प्राप्ति करून घेणे हेच श्रेष्ठतम कर्तव्य होय, असे वाटायला लागले म्हणजे प्रथम अज्ञानवृत्ति निवृत्त झाली असे समजावे. बाकी, त्या ईश्वराचा मला प्रत्यय नाही ही अज्ञानवृत्ति, वासना, बुद्धिमांघ व प्रारब्धभोग इतके प्रतिबंध शिथिल राहतात. ब्रह्माच्या ठिकाणी अंशांशीभाव नाही, तरी सत, चित्, आनंद अशा वृत्तिभेदाने ब्रह्माचा प्रत्यय येतो असे सर्व वेदान्तग्रंथात मानले आहे. हा भेद वास्तविक नसून भेदइव भेद आहे, ज्ञानमार्गात - मग तो सांख्यमार्ग असो किंवा पातंजल योगमार्ग असो - ब्रह्माचे सच्चिदानंद अपरोक्ष होतात; पण भक्ति आनंदस्वरूप असून व

‘एरव्ही सच्चिदानंदभेदे । चालिली तिन्ही पदे’

परी तिन्ही उणी आनंदे । केली येणें’ ॥१॥ अमृ.प्र ५

या ओवीत श्रीज्ञानेश्वर महाराजांनी म्हटल्याप्रमाणे आनंदांशाचे ठिकाणी तिन्ही अंश ऐक्यत्वाने अपरोक्ष होतात, असे सर्व अनुभविक महात्मांनी म्हटले आहे. “आनंदपदी ज्या म्हणती हरी” या एकनाथोक्तीवरून या आनंदांशाचे ठिकाणी सगुण श्रीहरीचा प्रत्यय येत असल्यामुळे व हा प्रत्यय भक्तिमार्गासाध्य असल्यामुळे, ज्ञानमार्गापेक्षा भक्तिमार्ग श्रेष्ठ आहे असे श्रीगुलाबराव महाराजांनी आपल्या ग्रंथात अनुभविक विवेचन केले आहे. याच अनुभवाला धरून

“ब्रह्मणोहि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्य च ।

शाश्वतस्य धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च ॥” गी.अ.१४

भगवंताला पूर्ण जाणणे म्हणजे काय?

या श्लोकात पूर्ण अंशाने ब्रह्मप्राप्ति माझ्या ठिकाणी होते असे भगवंतांनी म्हटले आहे. त्रिगुणातीत स्थिति भक्तीनेच साध्य आहे, असेहि भगवंतांचे वचन आहे. म्हणून या अनुभविक दृष्टीने सर्वमार्गापेक्षा भक्तिमार्ग श्रेष्ठ ठरतो.

(१८)

जीवाच्या ठिकाणी ज्या वासना उठतात त्या अखंड सुखाच्या अभावामुळे उठत असतात. ज्ञानमार्गाने जाणाऱ्यांना निर्विकल्प समाधीत आत्यंतिक सुख प्राप्त झाले व वासना दबून राहिली, तरी व्युत्थानात त्यांना वासना उठतात व त्यांच्या चित्ताला विक्षेप होऊन दुःख होते; म्हणून आचार्यादिकांनी त्यांना सविकल्प समाधीचा विधि सांगितला आहे. कारण समाधि व व्युत्थान या दोन्ही ठिकाणी आत्यंतिक सुख प्राप्त झाले असताच निःशेष वासना निवृत्ति होते. एवढी ते कठीण आहे.

सांख्ययोग व पातंजल योग यात मिथ्या दृष्टि व निरोध असे अनुक्रमे वासना निवृत्तीचे मार्ग सांगितले असून, सर्व वासनांचा एक भगवंतच विषय करणे असा भक्तिमार्गात वासना निवृत्तीचा उपाय सांगितला आहे. वासना प्रारब्धानुसार उठत असल्यामुळे व प्रारब्ध यावद्विदेहमुक्ति चुकत नाही, असे शांकरवेदान्तात मानले असल्यामुळे ज्ञानमार्गात यावद्विदेहमुक्ति वासना निवृत्ति होणे कठीण आहे, वासना आहेत तोपर्यंत व्युत्थानकाळी चित्त विक्षेप होत राहून परमानंदप्राप्ति मिळत नाही; पण अनन्य भक्तांच्या समाधीचा व व्युत्थानकाळी वासनांचा विषय एक परमात्माच राहून ते परमात्मस्वरूपहि परमानंदस्वरूप असल्यामुळे अनन्य भक्तांना व्युत्थानकाळीहि परमानंदस्वरूप समाधि असतो? असे “**समाधि व्युत्थानी हरि विलसे**” या देवनाथ महाराजांच्या उक्तीवरून सिद्ध आहे, श्रीगुलाबरावमहाराजांच्या ग्रंथांचा तर हा मुख्यच विषय आहे.

(१९)

वासनेच्या विक्षेपामुळे परमात्म्याचे ठिकाणी जशी वृत्ति स्थिर होत नाही, तशीच बुद्धिमांद्यामुळेहि परमात्म्याचे ठिकाणी वृत्ति स्थिर होत नाही. ब्राह्मणाचा पुत्र शूद्राच्या संगतीने आपल्याला शूद्र समजू लागला तर “तू शूद्र नाही, ब्राह्मण आहेस” एवढे म्हटल्याबरोबर त्याचे ठिकाणी ब्राह्मणत्वाची वृत्ति उत्पन्न होते, त्याप्रमाणे या जीवालाहि “तू जीव नाही ब्रह्म आहेस” इतक्या शब्दाने ब्रह्मैक्य बोध व्हावयाला पाहिजे, पण वासनादिकांप्रमाणे बुद्धिमांद्यामुळेहि जीवब्रह्मैक्यतासिद्धान्त या जीवाला ग्रहण होत नाही. या बुद्धिमांद्याला कर्मवासना असे म्हणतात.

“ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयांति ते”

या भगवद्वचनावरून व

“द्वितीया जन्मनैकेन निर्वर्तेतापि जन्मभिः ।

ऐश्वरेण प्रसादेन नान्यथा कोटियुक्तिभिः” ॥

या वचनावरून ईश्वरभक्तिवाचून इतर मार्गाने हे बुद्धिमांद्य किंवा ही कर्मवासना निवृत्तच होत नाही म्हणूनहि इतर मार्गापेक्षा भक्तिमार्ग श्रेष्ठ असे आम्ही म्हणतो.

(२०)

“भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा संपद्यते” (ब्रह्मसूत्र ४/१/१९)

या सूत्रावर भाष्य करिताना, ज्ञान्याला भोग चुकत नसतो असे आचार्य म्हणतात. असेच अनेक वेदान्तग्रंथात म्हटले आहे; पण भक्तांची गोष्ट तशी नाही. भक्तांच्या प्रारब्धाचा अभिभव होतो. ज्याप्रमाणे राजाच्या प्रेमातला पुरुष सोडून बाकी सर्व नोकरांना, मग ते ज्ञानी असोत वा गैरज्ञानी असोत त्यांच्या सेवेनुरूप शिक्षा किंवा बढती मिळते, तद्वत् परमेश्वराच्या भक्ताला सोडून सर्व मार्गियांना प्रारब्ध भोगावेच लागते. परमात्मा भक्तांचा सहकारी असल्यामुळे प्रारब्धबलाने भक्तांचे व्युत्थान झाल्यासारखे दिसले तरी त्यांचे ते व्युत्थान जास्त जोराने परमात्म्याचे ठिकाणी त्यांची चित्तवृत्ति आविष्ट होण्याला कारण होते. ज्याप्रमाणे पतिव्रतेचे चित्त व्यवहारकाली पतीचे ठिकाणी जास्त जडलेले असते; किंवा आपल्या पिलाकरिता चारा आणण्याकरिता दूर गेलेल्या पक्षिणीचे चित्त त्यावेळी पिलाकडे जसे अधिक लागलेले असते, त्याप्रमाणे व्युत्थानकाली भक्ताचे चित्त परमात्म्याचे ठिकाणी जास्त आविष्ट होते. “**यथा दूरचरे प्रेष्टे मन आविश्य वर्तते**” असे भागवतात म्हटले आहे. याप्रमाणे भक्तांचे प्रारब्ध जर परमेश्वराच्या ठिकाणी त्यांचे चित्त आविष्ट होण्यास कारण झाले, तर तो प्रारब्धभोग कसा होईल? कंसाचे चित्त भीतीने कृष्णमय झाले होते. ती भीति त्याला कृष्णमय करण्यास कारण झाली. म्हणून लोकांच्या दृष्टीने जरी तो प्रारब्धभोग असला तरी वास्तविक तो प्रारब्धभोग नसून तो भोग त्याला कृष्णमय होण्याला कारण झाल्यामुळे ती समाधिप्रक्रिया होय असे म्हणणे योग्य होते. पुन्हा प्रारब्ध जर भोक्तृत्व उत्पन्न करील, तरच ते प्रारब्ध म्हणावयाचे, नाहीतर ते कसले प्रारब्ध? प्रारब्ध भोगण्याकरिता अगोदर

भोगसंपादक वासना उत्पन्न झाली पाहिजे, पण भक्तांच्या सर्व वासना परमेश्वरमय झाल्या असल्यामुळे त्यांची कोणतीही वासना व कोणताही भोग परमेश्वरालाच अर्पण होतो; म्हणूनही भक्तांच्या प्रारब्धाचा अभिभव होतो असे आम्ही म्हणतो. या दृष्टीनेही भक्तियोग श्रेष्ठ आहे.

(२१)

जीवाकडून जे यज्ञ होतात, त्यांत देवांना हविर्भाग मिळून त्या हविर्भागाने देवांचे पालन होते, पण मोक्षार्थ प्रयत्न करणाऱ्या जीवांकडून निदिध्यासनदशेत कर्म होत नाही व देवांना हविर्भाग मिळत नाहीत म्हणून देव त्याला परमार्थात विघ्ने करितात. भक्तिव्यतिरिक्त इतर मार्गात त्या विघ्नापासून त्यांचे रक्षण करणारे कोणी उपास्य नसते; कारण त्या मार्गात निर्गुण उपास्य असून ते विघ्न व निर्विघ्न या दोन्ही स्थितीशी विरोधी नाही; पण भक्तियोगात सगुण परमात्मा आपल्या भक्तांची विघ्ने निवारण करीत असतो, असे “**त्वयाभिगुप्ता विचरन्ति निर्भयाः**” इत्यादि भागवतश्लोकात सांगितले आहे; म्हणूनही भक्तिमार्ग इतरांहून श्रेष्ठ मार्ग आहे.

(२२)

सारांश,

“आर्तमर्थार्थिनं देवस्तदर्थं नाभियोजितुम् ।
स्वनियत्या कर्मपाकं प्रतीक्ष्य फलमादिशेत् ॥
निर्हेतुकोपासकं स्वमनन्यशरणं विभुः ।
ज्ञात्वा सर्वात्मना तस्य योगक्षेमवहो भवेत् ॥
अप्रतीक्ष्य कर्मपाकं नियतिं स्वां विधूय च ।
प्रारब्धं नियतिर्वापि महेशविमुखे भवेत् ॥
एतन्मृकंडुतनयेऽत्यंतमीश्वरतत्परे” ।

“आर्त, जिज्ञासु इत्यादि भक्तांना फळ देताना परमात्मा त्यांच्या कर्मपाकाचा विचार करीत असतो, पण अनन्य भक्तांना फळ देताना त्यांच्या कर्मपाकाकडे किंवा आपल्या संकल्पाकडे दुर्लक्ष्य करितो व विरोधी असल्यास त्यांचा कर्मपाक व आपला संकल्प ही दोन्ही परमात्मा बदलून टाकतो.

परमात्मविन्मुख लोकांकरिताच प्रारब्ध सांगितले आहे; हे मार्कंडेयाच्या कथेवरून व्यक्त होते” इत्यादि श्लोकांवरून भक्तिमार्गाने जाणाऱ्या मनुष्याचे सर्व अडथळे दूर होऊन इतर मार्गापेक्षा लवकर तो परमात्मप्राप्ति करून घेतो, म्हणून “यानास्थाय नरो राजन् न प्रमाद्येत कर्हिचित् ।

धावन्निमाल्य वा नेत्रे न स्खलेन्न पतेदिह ॥”

या श्लोकात सांगितल्याप्रमाणे सरळ साफ अशा राजमार्गाने डोळे लावून धावत जाणारा मनुष्य अडखळून पडण्याची जशी भीति नाही, त्याप्रमाणे या भक्तिमार्गाने जाणाऱ्या मनुष्यालाही मध्ये अडखळून पडण्याची भीति नसल्यामुळे सर्व मार्गात भक्तिमार्ग हा अत्युत्तम मोक्षमार्ग आहे, असे आमचे मत आहे.

(२३)

आता थोडा कर्म सोडण्याविषयी विचार करू. आजन्म विहितकर्म सोडताच येत नाहीत असे गीतेच्या आधारे म्हणणारा एक पक्ष अलीकडे उत्पन्न झाला आहे; म्हणून आजन्म कर्म केलीच पाहिजेत किंवा कोण्या स्थितीत ती सोडता येतात या प्रश्नाचा विचार, गीता, भागवत व भारत यांच्या आधारे करू. भागवताचा विचार केला असता भक्तियोगाचा किंवा ज्ञानयोगाचा अधिकार प्राप्त होण्यापूर्वी कर्म सोडता येत नाहीत; पण तीव्र वैराग्य प्राप्त होऊन किंवा भगवत्प्रेम उत्पन्न होऊन, ज्ञानयोगाचा किंवा भक्तियोगाचा अधिकार प्राप्त झाला असता, कर्मानुष्ठान कर्तव्यदृष्टीने राहत नसून ते यथावकाश घडत असते. कर्तव्य या दृष्टीने यावेळी ज्ञानाभ्यास किंवा सगुण भगवत्ध्यानाभ्यास अनुष्ठेय असतो, असे “तावत्कर्माणि कुर्वीत न निर्विद्येत यावता ।

मत्कथाश्रवणादौ वा श्रद्धा यावन्न जायते” (भाग.स्कंध११अ.२०श्लो.९)

या श्लोकावरून स्पष्ट होते. म्हणून भागवताचा विशेष विचार न करिता आपण गीता व भारत यांचाच विचार करू.

(२४)

गीता व भारत या दोन्ही ग्रंथात संन्यासनिष्ठेचा उल्लेख केला आहे. पण संन्यासनिष्ठेपेक्षा कर्मयोगनिष्ठाच श्रेयस्कर आहे, असे या ग्रंथात प्रतिपादले आहे असे कित्येक म्हणतात. संन्यासनिष्ठा किंवा भक्तिनिष्ठा प्राप्त होण्यापूर्वी

कर्मयोगनिष्ठा - त्यातहि सगुणप्रेमयुक्त कर्मयोगनिष्ठा - श्रेयस्कर आहे, यात कोणाचा वाद नाही, पण विदेहमुक्ति होईपर्यंत कर्मयोगनिष्ठा सोडूच नये, असे गीता व भारत याचे म्हणणे आहे काय ? हा वादाचा मुख्य मुद्दा आहे.

“न हि क्षत्रियवैश्ययोः परिव्राज्य प्रतिपत्तिरस्ति” (बृह. ४/५/१५)

“अविरक्तस्य संन्यासो निष्कलोऽयाज्य यागवत् ।

बहिरंगं श्रुतिः प्राह ब्रह्मचर्याहि मुक्तये”

इत्यादि उक्तीवरून अविरक्त ब्राह्मण व क्षत्रिय आणि वैश्य यांना संन्यासाचा अधिकार नाही; व शमदमादि संपत्ति मोक्षाचे अंतरंग साधन असून, आश्रमधर्म बहिरंग साधन आहे; असे आचार्य मानतात. म्हणजे आचार्यांच्या मते तीव्र विरक्तब्राह्मणावाचून इतर कोणालाहि संन्यासाचा अधिकार नाही व त्यांनीहि संन्यास घेतलाच पाहिजे, संन्यासावाचून मोक्ष होतच नाही, असे आचार्यांचे म्हणणे नाही. सर्वकर्मसंन्यासपूर्वक आत्मज्ञाननिष्ठेने मोक्ष होतो असे जे त्यांनी गीतापोद्घातात म्हटले आहे ते त्यांचे म्हणणे संन्यासाश्रमाला धरून नाही. तेथील सर्व कर्मसंन्यास - सर्व संकल्प परित्याग - या अर्थी आहे हे

“सर्वकामपरित्यागे च सर्वकर्मसंन्यासः सिद्धो भवति” (गी. ६/४)

या वचनावरून स्पष्ट आहे. हा सर्व योग्यांच्या ठिकाणी असतोच; पण तीव्र विरक्ताने कर्मत्यागरूप वैध संन्यासहि घेणे चांगले, असे त्यांचे मत असल्याचे ब्रह्मसूत्रावरून दिसते.

(२५)

असो, परमात्मप्राप्ति करू इच्छणारा पुरुष तीव्र विरक्तिमुळे संन्यास घेऊन कर्म सोडो किंवा अविरक्त्यादि कांही निमित्तामुळे गृहस्थाश्रमी राहून कर्म करीत असो, ज्ञानाच्या किंवा भगवद्भक्तीच्या पायरीवर आल्यावर अनुष्ठेय कर्तव्याच्या दृष्टीने त्याच्याकडून कर्मानुष्ठान होत नसून ज्ञानाला किंवा भगवद्भक्तीला प्रत्यवाय येणार नाही अशा रीतीने ते होत असते; म्हणून या पायरीवर कर्मयोगनिष्ठा संपून ज्ञाननिष्ठा किंवा भक्तिनिष्ठा सुरू होते. या दृष्टीने ज्ञाननिष्ठा किंवा भक्तिनिष्ठा कर्मसंन्यासरूप आहे, असे आम्ही म्हणतो. जोपर्यंत आपण एखाद्या मनुष्याचे नफा नुकसान करू शकतो, तोपर्यंत आपल्या आज्ञेनुसार वागणे त्याला भाग असते व तोपर्यंत माझी या मनुष्यावर सत्ता आहे, असे आपण म्हणतो,

अशीच निष्ठेचीहि गोष्ट आहे. ज्या निष्ठेचा जो मनुष्य असेल, त्या निष्ठेच्या अनुष्ठानाला सोडून दुसऱ्या निष्ठेनुसार जेव्हा त्याला वागता येत नाही तेव्हाच ती त्याची निष्ठा आहे असे म्हणता येते.

“स्वेस्वेऽधिकारे या निष्ठा स गुणः परिकीर्तितः ।

विपर्यस्तु दोषः स्यादुभयोरेष निश्चयः ॥ भाग.स्कं.११.अ.२१ श्लो.२

या श्लोकात सांगितलेल्या निष्ठेप्रमाणे वर्तन करणे गुण असून त्याच्या विपरीत वागणे दोषावह होते. आजन्म कर्मयोगाचेच अनुष्ठान करावे असे गीता व भारत यांचे मत आहे, असे म्हणणारांना मी असे विचारतो की, या तुमच्या म्हणण्याचा अर्थ काय आहे? (१) आजन्म आचरणामध्ये कर्माचा अन्वय राहावा असे आपण म्हणता? (२) आजन्म गृहस्थाश्रमीच राहावे असे आपण म्हणता? (३) किंवा आजन्म व्यवहाराकडे दुर्लक्ष होता कामा नये, असे आपण म्हणता?

प्रथमपक्षी “विसर्गः कर्म संज्ञितः” या व्याख्येप्रमाणे कोणतीहि देहस्थिति कर्मरूप असल्यामुळे सांख्ययोगी व कर्मयोगी हे दोघेहि कर्मयोगीच ठरतात. संन्यासाश्रमातहि काही विवक्षित कर्माचे विधान आहे. ज्ञान्याला प्रारब्ध चुकत नसल्यामुळे

“यो यथा निर्मितो जंतुः यस्मिन् यस्मिंश्च कर्मणि ।

प्रवृत्तौ वा निवृत्तौ वा तत्फलं सोश्नुते महत् ॥” भा.शां.प.३४०/७६

या नारायणीय धर्मातील श्लोकाप्रमाणे कोण्या ज्ञान्याची देहस्थिति निवृत्तिपर व कोण्या ज्ञान्याची स्थिति प्रवृत्तिपर राहत असते. पण निवृत्ति - प्रवृत्ति दोन्ही कर्मच असल्यामुळे या पक्षात सर्वजण कर्मयोगी ठरतात.

दुसरे पक्षी, क्षत्रिय व वैश्य यांच्याविषयी हा निर्बंध मान्य आहेच. अविरक्त ब्राह्मण किंवा भक्त यांनाहि संन्यास घेण्याची आवश्यकता नाही; पण विरक्त व सांख्यमार्गाने जाणाऱ्या ब्राह्मणाकरिता हा निर्बंध योग्य होत नाही. आजन्म गृहस्थाश्रमीच राहावे, असे भगवंताचे म्हणणे असल्यास सांख्यमार्गाचा अधिकारीच राहत नसल्यामुळे भगवंतांनी सांख्यनिष्ठा व्यर्थ प्रगट केली असे म्हणावे लागेल. भगवंतांनी ज्याचे विधान केले तो धर्म व ज्याचा निषेध केला तो अधर्म, असा नियम असल्यामुळे या पक्षात गृहस्थाश्रमाव्यतिरिक्त बाकीचे आश्रम अधर्मरूप अतएव ईश्वरप्राप्तिप्रतिबंधक होतील, पण सांख्ययोगाने माझी प्राप्ति होते असे गीतेत व

भारतात भगवंतांनी म्हटले आहे; म्हणून सांख्याधिकाऱ्याला सोडून इतरांना हा निर्बंध लागू केल्यास कशाचाच विरोध येत नाही; म्हणजे सांख्याधिकारी तीव्र विरक्ताने कर्म सोडल्यास हरकत नाही, असे आमचे मत आहे.

तिसऱ्या पक्षी, कर्मयोग म्हणजे व्यवहार करणे असा कर्मयोगाचा अर्थ होतो. यच्चायावत् प्राणी त्रिगुणात्मक प्रकृतीने बांधलेला आहे, असे

‘न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः ।

सत्त्वं प्रकृतिजैर्युक्तं यदेभिः स्यात्त्रिभिर्गुणैः ॥’ गीता १८/४०

या गीता श्लोकात सांगितले आहे.

“स्वभावजेन कौंतेय निबद्धः स्वेन कर्मणा ।

कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात्करिष्यस्यवशोपि तत् ॥’ गीता १८-६०

या श्लोकात प्रकृतिस्वभाव सुटू शकत नाही, असे सांगून “शमोदमस्तपः शौचं” इत्यादि श्लोकात निरनिराळ्या प्रकृतिस्वभावाच्या मनुष्याकरिता शास्त्रांनी निरनिराळी स्वभावकर्म सांगितली आहेत. यात क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र या तिघांच्याच ठिकाणी व्यवहारोपयोगी प्रकृतिस्वभाव असतो, असे सांगितलेले दिसते. पण ब्राह्मणाचे ठिकाणी तशी व्यवहारोपयोगी कर्म सांगितलेली दिसत नाहीत; म्हणून गीतेचा विचार केला असता ब्राह्मणाला तरी संन्यासधर्मच विहित केलेला दिसतो. “स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः” “स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य” इत्यादि श्लोकांवरून कोणालाहि कोणताहि धर्म स्वीकारता येत नाही; म्हणजे कर्मयोग म्हणजे व्यवहार करणे असा अर्थ केला तरी, आपल्या स्वभावकर्मानुसार आजन्म प्रत्येकाने वागले पाहिजे असा अर्थ होतो. कोणी कसेहि वागावे व मी कर्मयोगी आहे म्हणावे, असा त्याचा अर्थ नाही. स्वभावकर्म सुटू शकत नाहीत, या भगवंताच्या उक्तीवरून हे उघड होते की, स्वभावकर्म आजन्म करीत राहून तत्त्वतिरिक्त कर्माचा संन्यास केला तरी चालतो; म्हणून स्वभावकर्म सोडून इतर कर्माना अवधि आहे.

(२६)

यज्ञ, दान व तप ही कर्म कधीच सोडू नयेत असे भगवंताचे म्हणणे आहे, असे जरी गृहीत केले तरी कोणता यज्ञ प्रशस्त आहे व आजन्म केला पाहिजे असे भगवान म्हणतात; त्याचप्रमाणे कोणते दान व कोणते तप उत्तम आहे असे भगवंताचे म्हणणे आहे हे आपण पाहू-

“यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि” असे भगवान म्हणतात. तपाचे लक्षण गीता अ. १७ श्लो. १४, १५, १६ मध्ये दिले आहे. दानाचे श्लो. २० मध्ये दिले आहे. पुन्हा अ. ४ श्लो. ३३ मध्ये ज्ञानयज्ञ श्रेष्ठ आहे असे भगवान म्हणतात. ही सर्व कर्म संन्यासाश्रमातहि सुटत नाहीत. सर्व दानात श्रेष्ठ असे जे अभयदान ते तर संन्याशांचे आद्य कर्तव्य असते, म्हणून या कर्माशी संन्यासधर्माचा विरोध नाही. संन्यासधर्माचा जो विरोध आहे तो क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र इत्यादिकांच्या स्वभावधर्माशी आहे, म्हणून क्षत्रियादिकांना संन्यास घेऊन युद्धादि स्वभावकर्म सोडणे शक्य नसल्यामुळे, ती त्यांना आजन्म केलीच पाहिजेत, हा भगवंतांचा उपदेश योग्यच आहे. तरीपण कर्मयोगात कराव्या लागणाऱ्या सगुणभक्तियोगाच्या किंवा पातंजल योगाच्या काली योग किंवा निर्विकल्प समाधि सिद्ध होईपर्यंत कर्मयोग्यालाहि स्वभावकर्माचा निरोध करावाच लागतो, असे गीतेतील ६ व्या अध्यायावरून स्पष्ट होते व या स्थितीत अनुष्ठेय कर्तव्याच्या दृष्टीने स्वभावकर्मानुष्ठानाची अवधि संपत असल्यामुळे क्षत्रियादिकांची ही संन्यासस्थितीच होय. सचिन्ह संन्यास न घेता, स्वभावकर्मत्यागरूप संन्यास जनकादिकांनीहि केला होता असे

“विदेहराज्यं च तदा प्रतिष्ठाप्य सुतस्य वै ।

यतिधर्ममुपास्यंश्चाप्यवसन्मिथिलाधिपः ॥१७॥

सांख्यज्ञानमीधयानो योगशास्त्रं च कृत्स्नशः ।

धर्माधर्म च राजेंद्र प्राकृतं परिगर्हयन् ॥१८॥

महाभारत, शांतिपर्व. अ. ३१८

इत्यादि श्लोकांवरून स्पष्ट सिद्ध होते. तेव्हा ब्राह्मण असो, किंवा क्षत्रियादि कोणी असो, या सर्वांचा कर्मयोग सावधि असून सर्वांच्या मोक्षमार्गातील मध्य पायरी कर्मत्यागरूप संन्यासस्वरूपाची आहे यात शंका नाही. स्वभावकर्म सुटत नसल्यामुळे निर्विकल्प योग सिद्ध झाल्यावरहि म्हणजे “समाधावचलाबुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि” ही स्थिति प्राप्त झाल्यावर या स्थितीतून व्युत्थान होतेच व मनुष्य आपली स्वभावकर्म करायला लागतो. यात ब्राह्मण शमदमादि मानसव्यापारप्रधानकर्म करतो व क्षत्रियादि इंद्रियव्यापारप्रधानकर्म करतात. या व्युत्थानातहि साम्यसमाधि किंवा योग साधणे अवश्य असल्यामुळे, स्वभावानुसार होत असलेली कर्म परमेश्वराच्या ठिकाणी अर्पण करून साम्ययोग साधावा लागतो; पण ब्राह्मणाच्या

ठिकाणी इंद्रियव्यापारप्रधान स्वभावकर्म नसतात, म्हणून त्यांच्याकरिता गीतेनेहि मानसव्यापारप्रधान कर्मयोगाचे व इंद्रियव्यापारप्रधान विहित कर्माच्या संन्यासाचेच विधान केले असले पाहिजे. स्वभावकर्मने प्रत्येक जंतु बद्ध आहे व शमदमादि ब्राह्मणाची कर्मे आहेत, असे प्रतिपादन करणारी गीता ब्राह्मणालाहि इंद्रियव्यापारप्रधान अशा विहित कर्मानुष्ठानाचे विधान करते, हे म्हणणे “वदतोव्याघातवत्” अत्यंत विरुद्ध आहे.

सारांश, ज्ञानानंतर ब्राह्मणांनी संन्यास घेऊन शमदमादि कर्मानुष्ठानद्वारा योगाचा म्हणजे समाधीचा अभ्यास करावा व क्षत्रियादिकांनी स्वभावकर्मानुष्ठानद्वारा परमेश्वराचे यजन करून सविकल्पसमाधियोग किंवा सगुणभक्तियोग सिद्ध करावा, असा शांकरवेदान्ताचा मतितार्थ आहे.

ज्ञानानंतर व्युत्थानदशेत जो कर्मयोग होत असतो तो ब्राह्मणांचा असो किंवा क्षत्रियांचा असो, ध्यानस्वरूपाचा असल्यामुळे आचार्यादिकांनी त्याला कर्मयोग न म्हणता ध्यान असे नांव दिले आहे. कारण सुरवातीच्या कर्मयोगात आदि व अंती स्वभावकर्मानुष्ठान विरोधी नसले तरी इतर कर्मानुष्ठानाचा विरोध आहेच; म्हणून स्वभावकर्मव्यतिरिक्त इतर कर्मांचा मुमुक्षूंनी त्याग केल्यास कोणताहि प्रत्यवाय नाही. पण वासना राहून कर्मत्याग केल्याने फायदा नसून उलटे नुकसान असल्यामुळे, अक्षीणवासन पुरुषाने योगसिद्धीच्या आदि व अंती स्वधर्माचरणाने असद्व्यासनांना आळा घालून व ते सर्व धर्माचरण ईश्वराला अर्पण करून कर्मसंग व फलाशा यांच्या त्यागपूर्वक कर्मने निर्वासन होतसाता परमेश्वराचे ठिकाणी चित्तवृत्ति स्थिर करणे चांगले.

(२७)

सारांश, विषयवासनेमुळे रागद्वेष उत्पन्न होतात व रागद्वेषामुळे धर्माधर्म उत्पन्न होतात; म्हणून ज्याचे चित्त निर्वासन झाले आहे, अशा पुरुषांचे ठिकाणी कोणतेहि धर्माधर्म उत्पन्न होत नाहीत. ही निर्वासन स्थिति, चित्त समाधीत कायमचे स्थिर झाले म्हणजे प्राप्त होते. हीच जीवन्मुक्ति होय. पण योगस्थितीच्या पहिल्या पायरीवर म्हणजे निष्काम कर्मानुष्ठानाचे वेळी चित्त पूर्ण निर्वासन झाले नसते. पुढे जसजसे चित्त अभ्यासाने योगारूढ होत जाऊन आत्मानुभव घेत जाते तसतसे ते निर्वासन होत जाते. अर्थात्, धर्माधर्माची स्थिति वासनेवर अवलंबून असल्यामुळे

व निष्कामकर्मयोग, ध्यानयोग, व समाधि अशा या सोपानत्रयीत उत्तरोत्तर वासना क्षीण होत असल्यामुळे जसजसा पुरुष पूर्व सोपानावरून उत्तर सोपानावर चढत जातो तसतसे धर्माधर्माच्या बंधनाचे क्षेत्र कमी होत जाऊन, पुढे जीवन्मुक्तीत -

“हत्वापि स इमाँल्लोकात्र हन्ति न निबध्यते”

अशी धर्माधर्म विरहित स्थिति राहते. वरील सोपानत्रयीत धर्माधर्माचे क्षेत्र कोणत्या प्रमाणाने आहे हे श्रीधरस्वामींनी वर्णन केले आहे, ते येणेप्रमाणे-

“निष्कामकर्मयोगाधिकारिणस्तु यथाशक्ति ।

स च ज्ञानभक्तियोगाधिकारात् प्रागेव ।

तदधिकृतयोस्तु स्वल्पः ।

ताभ्यो सिद्धानां तु न किंचिदिति ॥” (भाग.स्कं.११-२०-८)

श्रीधरस्वामी म्हणतात, निष्काम कर्मयोगाचे अधिकाऱ्याला यथाशक्ति धर्माधर्म लागू होतात. तेव्हा ज्ञानभक्तियोगाचा अधिकार प्राप्त होण्यापूर्वीच ज्ञानयोगाधिकाऱ्याला किंवा भक्तियोगाधिकाऱ्याला फारच अल्प धर्माधर्म आहेत. योगारूढाला तर मुळीच धर्माधर्म लागू नाहीत.

(२८)

याचा विशेष स्फोट असा आहे की, प्रथम आपण कोण्या सोपानाचे अधिकारी आहोत, हे मनुष्याने पाहावे. तीव्र विरक्ति किंवा भगवत्प्रेम उत्पन्न झाले असल्यास, ज्ञानयोगाचे अधिकारी आपण आहो, असे जाणून त्या सोपानावरील वेदान्तश्रवणादिकर्म किंवा भगवन्नामस्मरणकीर्तनादि कर्म विधेय ठरवून व ती सतत करीत राहून तदितर काली शास्त्रानुसार निष्काम कर्मानुष्ठान करावे. तीव्र विरक्ति किंवा भगवत्प्रेम यांच्या अभावी भगवन्नामस्मरणादि भागवतधर्मान्वयी निष्काम कर्मानुष्ठान करावे. खरी निष्कामस्थिति जीवन्मुक्तांचीच असते, हे खरे; तथापि कर्मयोगातहि अंशतः निष्कामता असतेच. कर्मसंग व फलाशा अशी सकामतेची दोन अंगे आहेत. परमात्मप्राप्तीची इच्छा दृढ केल्याने फलाशेचे अंग नाहीसे होऊन शास्त्रोक्तकर्म करून ते परमात्म्याला अर्पण केल्याने कर्मसंगरूपी अंग नाहीसे होते. कर्मयोगातील निष्कामता प्रयत्नसाध्य असून जीवन्मुक्तीतील निष्कामता स्वभावसिद्ध असते, इतकेच.

एष निष्कंटकः पंथः यत्र संपूज्यते हरिः ॥
॥ श्रीज्ञानेश्वरमहाराजापणमस्तु ॥

०००

“ईश्वरा! तुला अर्पण असो” असे म्हणून “ईश्वरार्पण केलेले कर्म ईश्वरार्पण होत नाही” असे म्हणण्याला काही आधार नाही. कर्म ईश्वरार्पण होणे म्हणजे कर्माचे कर्तृत्व व फळ ईश्वराकडे जाणे हे होय. ज्याप्रमाणे धन्याच्या आज्ञेप्रमाणे व धन्याच्या हितार्थ कर्म करणाऱ्या सेवकाचे ठिकाणी केलेल्या कर्माचा संग किंवा त्याचे फळ राहत नसून ती दोन्ही धन्याकडे जातात व सेवक निष्काम बनतो; त्याचप्रमाणे ईश्वरविहित धर्मानुसार वागणारा कर्मयोगी कृतकर्माचे ठिकाणी निष्कामच असतो.

उपाधीचा नियम असा आहे की, जो तिचा अभिमान धरील, त्याच्याशी ती संलग्न होते. जीव ज्या ज्या वृत्तीचा अभिमान धरून ज्या ज्या वृत्तीवर आरुढ होईल ती ती वृत्ति त्याला चिकटते व ज्या वृत्तीचा अभिमान तो धरणार नाही ती परमेश्वराला अर्पण होते.

(२९)

कर्मयोग्याला संसार सोडण्याची गरज नाही - म्हणजे ज्या कर्माविषयी वासना नसेल तसली कर्मेहि त्याला केलीच पाहिजेत- असा अर्थ मुळीच नाही, हे वर दाखविलेच आहे. वासना असून बळजबरीने त्याग न करता शास्त्रानुसार कर्मानुष्ठानाने तिची तृप्ति करून उत्तरोत्तर निरोधशक्ति प्राप्त करून घ्यावी, असा कर्मयोगाचा उद्देश आहे.

“ऋतुस्नातां तु यो भार्या” इत्यादि निषेध

“मनसि कामे सत्यपि तस्यामरुच्या द्वेषादिना वा तामनुपगच्छतो दोषश्रवणोपपत्तेः॥” कामवासना असून स्त्री न आवडल्यामुळे वगैरे, स्त्रीसंग न करणाऱ्या पुरुषाला लागू आहे, असे श्रीधरस्वामी म्हणतात.

(३०)

कलियुगात यथाशास्त्र कर्मानुष्ठान होणे शक्य नाही व तीव्र विरक्तिहि राहू शकत नाही; म्हणून जे कर्म निपजेल ते संपूर्ण करून व अनेक जन्मातील सुकृत-दुष्कृत नाहीसे करून निर्वासन चित्त करीत पुढील भगवत्प्राप्तीचा पंथ निष्कंटक करणारा, नामसंकीर्तन, स्वधर्माचरणादि सर्वकर्मद्वारा परमात्मापूजनरूप असा एक भक्तिमार्गच आहे. म्हणून कलियुगात तोच सर्वाना सेव्य होय.